



# ЛИСОГІР'Я- УРОЧИЩЕ В ПЛИНІ ЧАСУ

**Пам'яті Олексія Голованова  
присвячується**

(Продовження. Початок у № 2-10 2009)

*Життя виростає зі смерті,  
а на трунах патріотів  
постають живі народи.*

**Патрик Пірс,  
Голова Республіки Ірландія, 1916 р.**

## Частина шоста

### В полум'яні роки

Серед киян чомусь поширена думка, що жодна із споруд Київської фортеці так і не брала участі у бойових діях. Та це не так, Лисогірському форту довелося брати участь у подіях найстрашнішої війни.

Це було у 1941-му. Німецькі війська неухильно відтіснили Червону армію до Києва та Дніпра. Старший помічник начальника оперативного відділу штабу 26-ї армії майор І.Т. Артеменко згадував, що 10 липня штаб групи генерала Ф.Н. Матикіна знаходився біля Лисогірської гори в приміщенні артилерійського складу. Сюди ж у цей день підїхав командуючий південно-західним фронтом М.П. Кирпонос.

1-ша танкова група генерала Е. Клейста вже 11 липня вийшла до Києва. Почалася 72-денна оборона міста – ключового пункту радянської оборони на Середньому Дніпрі. Частинам 6-ї армії вермахту протистояли радянські підрозділи, зведені у 37-му армію під командуванням генерала А.Власова. Для головного удару

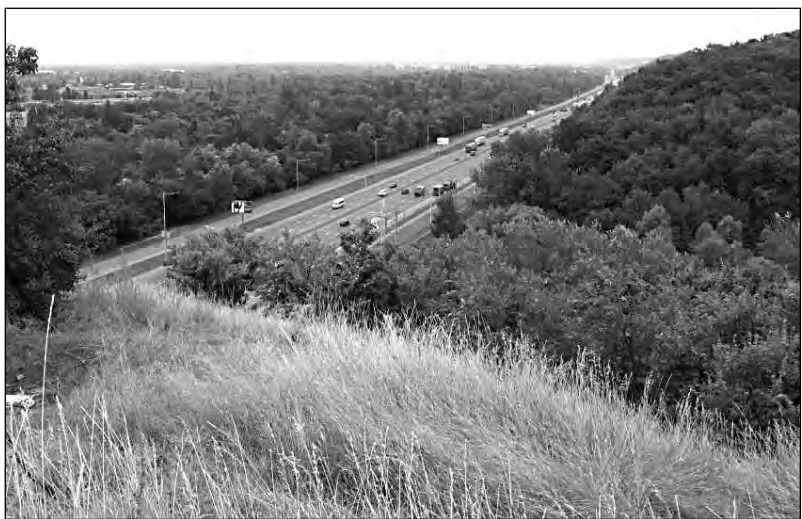
німці обрали трасу Васильків-Київ, допоміжний наносили вздовж Дніпра. Від хутора Мриги до Дніпра оборону тримала група під командуванням генерала Матикіна.

10 серпня 1941 р. – апофеоз ворожого штурму. Потужні удари наносили вздовж шосе Васильків-Київ по позиціях бригади О.І. Родимцева. Десантники стоїли на смерть. До кінця дня у бригаді залишилося 375 бійців... Та південніше німцям вдалося відкинути групу Матикіна до острова Водників. Ось тоді на шляху німців і встала ключова позиція третьої лінії оборони міста – Лисогірський форт 1874 року, зайнятий своєчасно бійцями винищувального батальйону Кіровського (сучасного Печерського) району.

Батальйон, який формувався лише з перевірених людей ком-

сомольсько-партійного активу. Багато було в його складі працівників НКВС СРСР. Командували загоном досвідчені офіцери-прикордонники. Лису гору було перетворено їх руками на потужний опорний пункт, використали природний рельєф, старі укріплення, спорудили систему шанців та ДЗОТів.

Про деякі обставини тодішніх подій розповів у своїх письмових спогадах, що зберігаються в архіві В.І. Дзівалтовського, колишній борець цього підрозділу В.М. Покатило (див. <http://h.ua/story/149101/>). Ось що він пише: *«Надійшла нова команда, залишити ДЗОТи та зайняти другу лінію оборони, просунутися ближче до ворога та зайняти оборону на Лисій горі. 2-серпня ми вже міцно зайняли оборону на Лисій горі. Спо-*



Місце, де спочатку знаходився окоп В.М. Покатило

чатку я мав окопуватися на надзвичайно високому та вузькому гребені гори. Місце зовсім неприступне для ворога, але дуже незручне для того, хто знаходився на ньому. Я почав рити комірку на стрімкому схилі, глибоко внизу виблискувало озеро. Не встиг я окопатися, як одержав команду перейти на нове місце, але і воно також було не краще за перше. На новому місці окопуватися належало на верхівці майже п'ятиметрової пірамідального земляного валу, який був вище даху і оточував з трьох боків пакгауз №21 з надзвичайно товстими стінами. В середині пакгаузу були добротні стелажі. Вирина мною комірка була майже на п'ятиметровій висоті, внизу був глибокий сухий рів, а поруч на стрімкому протилежному боці росли дерева та чагарники, що давало можливість ворогу непомітно підкрастися до мене по прямій на відстань 30-40 метрів. Тому я і вдень, і вночі, мав бути напоготові. Зліва від мене окопався ще один наш боець, з яким ми зрідка перемовлялися».

В.М. Покотило свідчить, що перед початком оборони Києва Лисогірський форт використовували для складування боеприпасів чи вибухівки в цегляних потернах: «Вся територія Лисої гори, де знаходилася вибухівка, була обнесена колючим дротом висотою в два метри, що був під напругою. На невеликій відстані знаходилися спостережні вишки з вартівими, а між дротяними загородами на прив'язку бігали собаки-вівчарки, але і прохід на Лису гору був схожий на лабіринт, прямо не пройдеш».

Коли ми зайняли вогневі позиції на Лисій горі, вибухівка вже була вся вивезена, дротяні загороження знеструмлені, сигналізація не працювала. Ми в дротяних загороженнях зробили прямі проходи, прорубуючи дрот.

Фашисти весь час здійснювали нальоти на залізничний міст через Дніпро, але не могли в нього ніяк влучити. Якби вони тоді знали, що достатньо розбомбити Лису гору, щоб знесло і залізничний міст, а разом з ним і пів-Києва, таким вибуховим фаршем була наитигована гора. ...Мені стало відомо, що коли приступили до вивозу вибухівки, то окрім облікованої вибухівки, довелося додатково вивезти ще два ешелони вибухівки, про яку ніхто гадки не мав. Адже вибухівка накопичувалася тут дуже давно, це, можна сказати, з початку минулого століття і природно, що точного її обліку не могло бути».

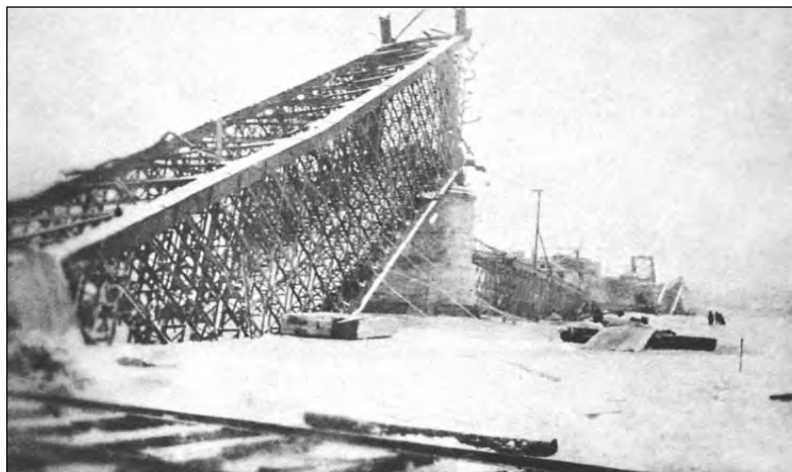
4 серпня німецькі війська пішли на рішучий штурм міста. Ось як описує ці події в районі Лисої гори В.М. Покотило: «З самого ранку по наших позиціях ворог відкрив ураганний мінометно-артилерійський вогонь. Крім звичайної артилерії, по наших позиціях вела вогонь важка далекобійна артилерія. А потім фашистська авіація почала бомбити, завдаючи удари по місту, мостам та переправам на Дніпрі».

Під час артилерійського обстрілу поруч зі мною розірвався важкий снаряд від далекобійної артилерії, він контузив мене та скинув повітряною хвилею з

п'ятиметрової висоти, боляче ударивши об землю. Коли я опам'ятався, хоч сильно мучили головний біль та безсоння, залишився в строю та продовжував воювати, ховаючись за молодістю років нездужання.

Багато пораниених бійців тоді не залишали поля бою, продовжуючи воювати, настільки ускладнилося становище... Зранку 8-го серпня в південному секторі оборони Києва йшли запеклі бої в районі населених пунктів Пирогів та Теремки. Захопивши Голосіївські висоти, ворог відкрив артилерійсько-мінометний вогонь по території Московського району міста. Склалося винятково критичне положення. Спроби ж захопити Лису гору були відбиті, ворог відкинутий».

Безумовно, фашистське командування розуміло, що захоплення Лисої гори дало б йому великі переваги. По-перше, це найкоротший шлях до центру міста. По-друге, це можливість артилерійського обстрілу центра міста. По-третє, відкрився б безпосередній підхід до Дніпровських мостів та переправ. Все це разом узяття призвело б до більш швидкого захоплення столиці України – Києва, ніж наступ через Московський район, де пробиватися довелося би через усе місто з обладнаними кам'яними вузлами опору.



Руїни зірваного Дарницького залізничного мосту, 1941 рік  
(За Малаковим, 2005)

Але захопити Лису гору ворогу було не під силу. Підходи до Лисої гори боронила 147-ма стрілецька дивізія, а на самій горі оборону тримав наш батальйон та вчасно перекинутий загін народного ополчення Печерського району. Загалом у ці три вожні дні в південний сектор Києва були стягнуті всі винищувальні батальйони та загони народного ополчення міста Києва за деяким винятками». Шалений обстріл гори згадують і старожили Саперної слобідки, що були свідками тих подій.

Під час оборони бійців Лисогірського вузла оборони підтримував вогнем бронепоезд І.В. Василевського, що курсував Германівською залізничною гілкою (Лиса гора – Корчувате – Пирогів), а також кораблі Дніпровського загону Пінської військової флотилії. Станом на 10 серпня в полках 147-ї дивізії залишалося по 150-200 людей, у групі Матикіна – 300 людей. Тому 11 серпня до Києва була перекинута 284-а дивізія, що одразу вступила в бій біля Мишоловки. Після цього ворог нарешті був зламаний! Починаючи з 12 серпня, наші частини почали неухильно тиснути його на південь. В критичний момент винищувачі втримали ключовий пункт оборони, а Лисогірський форт – цей ветеран фортифікації – з честю вийшов з боїв.

16-го серпня ворог був відкинутий на початковій рубежі. Нема провини захисників Києва в тому, що радянським частинам не вдалося втримати німецькі танкові угруповання на півночі та півдні від Києва, внаслідок чого увесь Південно-Західний фронт опинився в оточенні, а до Києва 19 вересня увійшли німці.

Отримавши наказ на відхід з Києва, дисципліновані загони винищувачів займали оборону на проміжних рубежах, прикриваючи відступ головної маси 37-ї армії. Такі заслони деякий час тримали оборону, а потім відходили.

Через Лису гору, зокрема, відходили ополченці Московського району (головним чином – з робітників фабрики імені Карла Маркса), про що згадує санінструктор батальйону «Комсомольський полк» Іващенко Надія Олексіївна. Дарницький залізничний, як й інші мости, висадили у повітря.

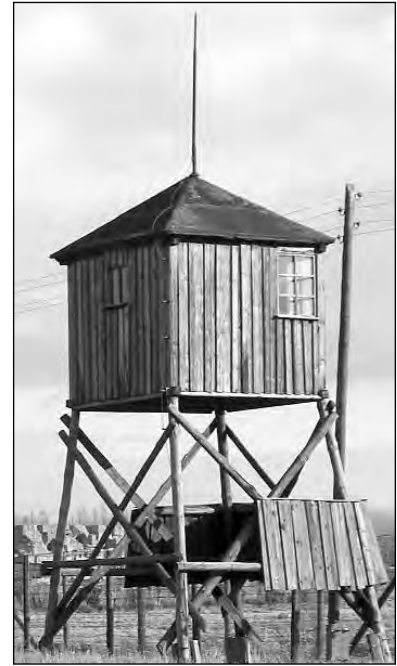
З часів оборони міста на стінах потерн залишилися написи вояків. Так на п'ятій потерні напис: «Мойсеєнко П. В., 1941, 12-VIII г», «Василий 9 августа 1941», «П.М. Сквиря 1941, июль». На шостій потерні прізвисьце Сквиря повторюється. На стіні однієї з потерн залишився також напис: «Нас было трое мы стояли насмерть Прощай Родина».

Про пошкодження форту в роки Великої Вітчизняної війни згадує і О. Голованов. Більшість його будівель: капоніри (не зрозуміло – чи збереглися вони до того часу, чи були розібрані раніше – авт.), ескарпові мури, казарми, лазарет, склади, система водопостачання – постраждали від німецьких авіабомб. Щоправда, частину артилерійських складів вдалося евакуювати, що запобігло загрози сильного вибуху під час бомбардування міста.

На стінах потерн знайдено і німецькі графіті часів окупації.

### Заборонена зона

Після війни територія Лисогірського форту знову потрапила до компетенції військового відомства. Тут розташували артилерійські склади Київського військового округу. Саме тут зберігали боеприпаси для усього Київського округу. Звідси їх поставляли навіть на Остерський полігон (сучасна тренувальна база «Десна»). Для обслуговування артилерійських складів було створено спеціальну військову частину, що знаходилась на лівому березі Либіді, поблизу сучасного озера Глинка. До речі, поряд знаходився табір для військовополонених німців, що працювали на цегель-



Чи не так виглядали сторожові вежі «Особливої зони «Лиса гора»?

ному заводі та будовництві мосту в районі Московської площі та на прокладанні сучасного Голосіївського проспекту. Сучасна Глинка – це кар'єр того заводу.

Наразі на місці тієї військової частини – база одного з підрозділів МВСУ. Сам об'єкт посилено охоронявся. Рота охорони мала казарми на Теличці. Лису гору було обнесено двома рядами колючого дроту на невисоких металевих стовпчиках, залишки їх ще й досі можна побачити на горі.

На території об'єкта розташовувались також кухня та псарня, де тримали сторожових вівчарок. Варту несли так звані червонопогонники – солдати-строковики (з червоними смужками впоперек погони). Боеприпаси підвозили і вивозили залізничною гілкою, що проходить вздовж гори, в неї є невеличке продовження, що веде на територію сучасного цементного заводу. Цією гілкою ходив паровоз. З потяга боеприпаси розвантажували на машину і з південного сходу завозили на склади. Боеприпаси зберігалися в потернах, для чого в їхніх стінах були спеціальні ланцюги.

Головний КПП було розміщено в самому низу серпантино-подібної дороги, прокладеної ще під час будівництва форту, що й зараз є головним шляхом на гору. Цікаво, що вже на той час на території форту капонірів не було, а на серпантині існував міст з жовтої цегли, де в царські часи відбувалися страти.

У 70-х роках було прийнято рішення про ліквідацію складів, що загрожували своїм існуванням мільйонному місту. Могла повторитися подія 1918 р., коли вибухнули склади на Звіринці. Для зменшення загрози пожежі на горі звели пожежну станцію, а також проклали систему пожежних гідрантів. Після того, як у 1976 р. охорону зняли, а снаряди вивезли, місцеве населення активно розтягло наземні споруди об'єкта, яких було чимало.

В той час тут орудували бригади, які вигідно продавали добуту цеглу. Вже в останні роки викопано кабелі, які були прокладені в цегляних жолобах, повністю порізано на метал залізну будку, що знаходилася біля Пожежної частини. Така ж доля судилася й для трьох понтонів, порізані залишки яких можна оглянути в сухому рову біля шпилью напівбастіону, вздовж дороги південним схилом південного Лисогірського яру та біля озера Східне.

Наразі в куті зовнішніх валів форту розташовується радіопередавальний центр (РПЦ), зводився він у 70-х роках, коли і глушильна станція. Тоді ж подібна потужна станція функціонувала і в районі Броварської траси – вул. Радистів.

За свідченням місцевих мешканців, на західних схилах Лисої гори зберігалися залишки колишніх лаврських садів. Лисогірський форт знаходився у стані запустіння. Хоча **неодноразово порушувалося питання про відновлення і**



Схема розміщення споруд, що знаходилися на території Лисої гори до ліквідації забороненої зони

**збереження Лисогірського форту як пам'ятки історії**, міські керівники проявляли до цього лише байдужість.

Становище ускладнилося і тим, що деякий час на території форту розташовувалася військова радіотехнічна частина, Лису гору було оголошено «зачиненою зоною», до якої не можна було навіть і близько підійти.

У 1982 році з'явилася можливість врятувати Лисогірський форт від подальшого руйнування. Це було пов'язано з прийняттям рішення про влаштування на Лисій горі природно-ландшафтного парку на честь 1500-річчя Києва. Здавалося, все йшло на краще. Територію форту почали приводити до ладу, місцями відновлювалися земляні вали, були розчищені потерні і завали. Та невдовзі, у зв'язку зі змінами у міських керівних структурах, подальші заходи з облаштування парку уповільнилися, а потім і зовсім припинилися. Будівництво парку так і не було за-

вершено. Лише камінь-пам'ятка з написом про його закладання самотньо стоїть у другому бастіоні Лисогірського форту.

На камені напис: «Природний парк заложен в ознаменованіе 1500-летия г. Киева».

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Голованов О. Лисогірський форт – невивчена сторінка військового минулого Києва // Київська старовина. – 2002. – № 5 (347).
2. Дзівалтовський В.І. Дніпровська ділянка Поясу бойової слави: Жуків острів. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2004.
3. Крещанов А., Кузяк А., Осипов А., Продан О. 1941. Оборона Києва. Книга 1. – К.: Архив-пресс, 2002.

#### І.Ю. Парнікоза,

кандидат біологічних наук,  
молодший науковий

співробітник історико-архітектурного пам'ятника-музею «Київська фортеця»